

4P
К51

P-У

1423

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

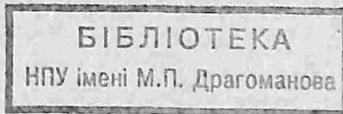
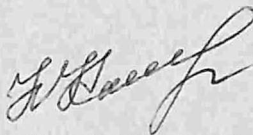
⁶¹
Клипа Наталія Іванівна

УДК 808.2-3

Лексика сільськогосподарської
промисловості у російській мові XVII століття
(млинарське та винокурне виробництво)

10.02.02 - російська мова

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ
імені М.П. Драгоманова

100310237

Київ -1998

Дисертація є рукопис

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти України.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор
Брицин Михайло Якимович
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
професор

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук, професор
Озерова Ніна Григорівна
Інститут мовознавства
імені О. О. Потебні, завідувач відділу

кандидат філологічних наук, доцент
Паршак Катерина Дмитрівна
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
доцент

Провідна установа - Київський університет імені Тараса Шевченка, кафедра російської мови, Міністерство освіти України, м. Київ.

Захист відбудеться "16" червня 1998 р. о 15 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04. у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова (252601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (252601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано "___" _____ 199__ р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради *Вишнецька* Вишнецька Г. П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Історична лексикологія російської мови, як і української та білоруської, залишається найменш вивченою галуззю науки про мову. Глибоке опрацювання історії словникового складу російської мови в різні періоди його розвитку є одним з найважливіших завдань сучасного мовознавства, оскільки “в галузі історії словникового складу особливо наочно і помітно проявляються, хоча і зі своєрідними модифікаціями, основні закони розвитку мови - і перш за все різні закономірності зв'язку мови з історією суспільства, з історією народу в різні періоди - і різноманітні внутрішні закони розгортання і вдосконалення основних елементів існуючої мови.”¹

Розв'язанню теоретичних проблем, пов'язаних з вивченням закономірностей розвитку і функціонування словникового складу російської мови присвячені праці С. П. Обнорського (“Очерки по истории русского языка старшего периода”, 1946 г.), Л. П. Якубинського (“История древнерусского языка”, 1953 г.), Л. А. Булаховського (“Исторический комментарий к русскому литературному языку”, 1958 г.), С. І. Коткова (“Вопросы истории русского языка в свете некоторых данных южновеликорусских памятников”, 1962 г.; “Южновеликорусское наречие в XVII столетии”, 1963 г.), Ф. П. Філіна (“Актуальные проблемы исторической лексикологии восточнославянских языков”, 1975 г.), В. В. Виноградова (“К истории лексики русского литературного языка”, 1927 г., “О некоторых вопросах русской исторической лексикологии”, 1977 г., “Основные этапы истории русского языка”, 1978 г.) та ін.

За останні десятиріччя історична лексикологія збагатилася дослідженнями, присвяченими вивченню тих чи інших тематичних і лексико-семантичних груп лексики російської мови на різноманітних синхронних зрізах. Значно зріс інтерес мовознавців до питання формування і розвитку окремих термінологічних систем, оскільки “історія термінології - це проблема не лише національно-історична, але й інтернаціональна, проблема історії світової науки і проблема історії людських цивілізацій, історія культур-

1. Виноградов В. В. Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка // Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977, - С. 47.

них взаємодій і угруповань.”¹

У дисертаційних роботах за значенням, етимологією, за походженням, з точки зору стилістичного забарвлення розглядалися різні термінології: військова (Кожин А. М., Сидоренко Р. І.), юридична (Брицин М. Я., Артикуца Н. В., Анненкова О. С.), медична (Олещук Т. В.), математична (Боганова Н. М.), виробнича (Вакуров В. М.), судноплавна (Богородський В. Л.), реміснична (Трубачов О. М.) та інші. Разом з тим лексика млинарського і винокурного виробництва XVII століття, яка за часом свого виникнення випереджає інші спеціалізації, поки що не була предметом всебічного лінгвістичного аналізу, лише окремі лексеми, пов'язані з млинарством та винокурінням, аналізувалися побіжно - у зв'язку з дослідженням інших тематичних груп: побутової лексики (Прохорова В. М.), найменувань напоїв і продуктів харчування (Болоніна Е. М.), виробничих будівель (Тіткова Л. Л.). Борошномельна термінологія характеризується у праці Іванішка М. П. “Лексико-семантичний аналіз борошномельної терміносистеми”, але на іншому часовому зрізі.

Отже, актуальність даного дослідження полягає в необхідності поглибленого аналізу лексики млинарського і винокурного виробництва в російській мові XVII століття, яка представляє значний інтерес не лише для лінгвістів, але й для істориків та етнографів. Таке дослідження сприятиме виявленню специфічних особливостей формування у російській мові млинарських і винокурних найменувань і, разом з тим, відтворенню загальної картини словникового складу російської національної мови початкового періоду її формування. Цим і пояснюється вибір теми реферованої роботи, у якій основним об'єктом дослідження стала лексика млинарського та винокурного виробництва, зафіксована у пам'ятках писемності XVII століття.

XVII століття - важливий період у розвитку російського суспільства. У цей час починаються капіталістичні відносини, активізуються давні промисли, зокрема, млинарство та винокуріння із кустарництва стають державною промисловістю, створюється всеросійський ринок, підвищується загальний рівень виробництва.

Зазначені фактори рішуче вплинули на збагачення словни-

1. Виноградов В. В. Вступительное слово // Вопросы терминологии. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - С. 3.

кового складу російської мови і позначилися, зокрема, на лексиці млинарського та винокурного виробництва.

Мета роботи - вивчити склад і процеси становлення млинарської та винокурної лексики в російській мові, виявити системний характер її тематичних та лексико-семантичних груп, розкрити семантичну структуру даної термінології.

Для досягнення цієї мети необхідно розв'язати такі завдання:

- відібрати досліджувану лексику з пам'яток писемності XVII століття;
- з'ясувати її походження;
- здійснити семантичний аналіз винокурних та млинарських найменувань, встановити типи зв'язку між елементами всередині їх лексико-семантичних груп;
- вивчити аналізовану лексику в функціональному аспекті; виявити загальнонародні й діалектні найменування; книжні й розмовні елементи;
- вивчити вказані найменування у структурному відношенні;
- простежити подальшу долю досліджуваної лексики у російській мові національного періоду.

Джерелами дослідження послужили писемні пам'ятки XVII століття: ділова писемність, документи юридичного змісту, дипломатичні пам'ятки, епістолярно-публіцистичні твори. У процесі дослідження використовувалися тлумачні, історичні, термінологічні, енциклопедичні словники і спеціальні праці з проблем млинарства та винокуріння.

Аналізом охоплено 130 ключових термінів і 166 термінологічних словосполучень у контекстному використанні.

Методи дослідження. У роботі використано метод лінгвістичного опису, який передбачає спостереження, узагальнення й класифікацію матеріалу; порівняльно-історичний і зіставний методи, що дало можливість висвітлювати матеріал не лише у синхронному, а й в діахронному аспектах.

Наукова новизна роботи зумовлена тим, що в ній уперше здійснено комплексний аналіз лексики млинарського і винокурного виробництва російської національної мови початкового періоду її формування у структурно-семантичному, генетичному, функціональному й дериваційному аспектах.

Теоретичне значення роботи впливає з того, що комплексний лексико-семантичний аналіз тематичних груп найменувань млинарського і винокурного виробництва поглиблює уявлення

про характер формування і закономірності розвитку словникового складу російської мови, її термінологічної системи. Висновки, які містяться у дисертації, можуть бути використані під час написання узагальнюючих праць з історичної лексикології російської мови, при розробленні загальних положень про системну організацію лексики.

Практична цінність дослідження полягає в тому, що його теоретичні положення та ілюстративний матеріал можуть бути використані в лексикографічній практиці, зокрема, в укладанні історичних, термінологічних, загальномовних і спеціальних словників російської мови, у процесі викладання курсів історичної лексикології та діалектології російської мови, при читанні спецкурсів, проведенні спецсеминарів, у роботі лінгвістичних гуртків у вищій школі.

Результати дослідження можуть зацікавити істориків, етнографів, економістів та інших осіб, які вивчають історію мови у зв'язку з історією народу.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Соціально-економічні умови капіталістичних відносин, які у XVII столітті тільки зароджувалися, сприяли інтенсивному розвитку промисловості і сільського господарства, що знайшло відображення у лексиці млинарського і винокурного виробництва того часу.

2. Ядро тематичних груп досліджуваної лексики складають східнослов'янські та власне російські лексеми; слова іншомовного походження відігравали суттєву, але не визначальну роль у їх формуванні.

3. У млинарській та винокурній лексиці найширше представлені синонімічні відношення, зумовлені міжмовними і міждіалектними контактами, різними видами варіативності, функціонуванням лексем у книжній і розмовній мовах, а також наявністю у складі досліджуваних тематичних груп великої кількості полісемантів, які окремими значеннями входять у різні синонімічні ряди, лексико-семантичні групи.

4. Загальнонародний, як правило, характер найменувань млинарського і винокурного виробництва у російській мові XVII століття зумовлений важливістю цих сфер сільського господарства у повсякденному житті, що, в свою чергу, зумовлює стильову нейтральність більшості досліджуваних найменувань, їх усталеність

протягом значних відрізків часу.

5. Внаслідок екстралінгвістичних факторів тематичні групи найменувань млинарського та винокурного виробництва характеризуються відкритістю та мінливістю складу, архаїзацією частини лексичних одиниць і появою нових.

Апробація роботи. Дисертація обговорювалася на засіданні кафедри російської мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Її результати і основні положення повідомлялися на підсумковій конференції викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова у 1995 р., а також на Міжнародній науково-практичній конференції “Історія та культура Лівобережжя України” (Ніжин, 1996), на 5, 6 Міжнародній конференції “Мова та культура” (Київ, 1996, 1997), на 4 Міжнародній науковій конференції “Білорусько-російсько-польське порівняльне мовознавство та літературознавство” (Вітебськ, 1997), на Міжнародній науковій конференції “Східні слов’яни. Мова. Історія. Культура (За матеріалами пам’яток писемності східнослов’янськими мовами XI-XVII ст.)” (Ніжин, 1997).

Структура роботи. Дисертація, обсягом 183 сторінки, складається зі вступу, двох розділів, висновків, бібліографії, списку використаних для аналізу джерел у кількості 120 найменувань і словника досліджуваних термінів та термінологічних сполучень.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується актуальність теми дослідження, визначаються його предмет і об’єкт, наукова новизна, теоретичне значення і практичне застосування, мета і завдання роботи, характеризується фактичний матеріал, методи дослідження, формуються основні положення, що виносяться на захист.

У першому розділі - “Лексико-семантичний аналіз найменувань млинарського виробництва”, який складається з п’яти параграфів, описується млинарська термінологічна лексика, що представлена у писемних пам’ятках російської мови XVII століття.

У лексиці, пов’язаній з організацією млинарського виробництва, виділяються такі тематичні групи: 1) найменування процесів і технологічних операцій млинарства (молоти, в’яти, засьпати, помол, с’яти тощо); 2) назви спеціалістів, зайнятих у млинарському виробництві (мельник, мелех, млинарь, прудник, засыпка, в’ятель, жерноков тощо); 3) найменування млинарських будівель (мельница, млин, ветряк, мутовка, колотовка, мукосьйня тощо);

4) терміни для номінації деталей та елементів млинарського оснащення (жернов, веретено, ковш, колесо, кужельня, порхлиця, дворец, подпятник тощо); 5) назви продукції млинарського виробництва (мука, крупа, мелево, мелуз, посыпка, отруби, высевки).

Східнослов'янська лексема **молоти** утворена від спільнослов'янського кореня *melti, про що свідчать дані слов'янських мов. Вона входила до складу аналізованої групи слів з семантикою “перетворювати зерно в муку” і в російській мові XVII століття була найбільш вживаною стилістично нейтральною назвою технологічного процесу млинарства, про що свідчить ряд похідних префіксальних слів, які конкретизують значення твірної основи: **замолоти** - “почати молоти”, **смолоти, измолоти** - “закінчити процес помолу”, **намолоти** - “виготовити якусь кількість чого-небудь за допомогою подрібнення”, **перемолоти** - “змолоти все або багато чого”, **вимолоти** - “намолоти зерна на певну суму, яку беруть за помел”. Найменування **вмолоти** в писемних пам'ятках XVII століття зустрічається і в значенні “викачати воду за допомогою млина - колеса з лопатями”: Призвать... мастеровъ, которые бь умѣли изъ болоть воду высосать, также бь и изо рвовъ воду мельницами **вмолоть** или выпустить в-ыные рвы или в реку (Гебд., 47. 1660 г.).¹

Лексема **молоти** утворювала ряд бінарних найменувань із залежним компонентом - іменником у формі знахідного відмінка на позначення предмета, об'єкта дії: **молоти хлѣбъ, молоти рожъ, молоти зерно** й под.: На той де мельницъ **мололи хлѣбъ** на боярской обиходъ... (Д.Шакловит. IV, 438. 1639 г.). **Мели рожъ** в жерновахъ да на сестрѣ хлѣбы пеки (Ав. Кн. бес., 403. 1675 г.).

Як назви процесу подрібнення зерна, перетворення його в муку в російській писемності аналізованого періоду вживались віддієслівні іменники **молотьє, помол**, які означали також і “те, що мелеться, що змололося”: Какъ онѣ заперли свою мелницу и у насъ бревна и дрова розносило и въ нашихъ мельницахъ и **молотьє** подмочило (АЮ, 86. 1613 г.). Ёхаль он, Пронка, с мелницы с **помолом** с мукою (Арх. Толстого, 150. 1697 г.).

Допоміжні технологічні процеси в млинарському виробництві позначалися лексемами **вѣяти** - “за допомогою вітру очищати зерно від полови”, **засыпати** - “насипати що-небудь”, **сѣяти** - “просіювати що-небудь”: Да того жь овса измолочено 9 копенъ сотныхъ 30 сноповъ, а взято лошадыамъ... не **вѣявъ** (Кн. посев. Мор.,

1. Список джерел подається в кінці роботи.

2. 1661 г.). И приехав на тоѹ мелницу молот/и/ гдрва рож... днем и ночь/ю а засыпат/и/ на мелнице рож и с мелницы носят/и/ в судно мука тѣмъ же служилымъ людямъ (Якут. а., карт. 1, №1, сст. 794. 1640 г.). А братия... на всѣхъ осадныхъ людей, и на слугъ, и на ихъ жонъ и на людей въ хлѣбнѣ работаютъ, муку сѣютъ... (АИ II, 248. 1609 г.).

Серед термінів для позначення спеціалістів, зайнятих у млинарстві, виділяється слово **мельник**. Воно утворене за допомогою суфікса -ник- від основи мел-ю і вживається в ряді слов'янських мов (укр. мелник, білорус. мельник, полаб. mǎlnik).

У писемних пам'ятках XVII століття досліджувана лексема відображена з семантикою "той, хто обслуговує млин; мельник" і "приміщення, де зберігалися ручний млин, ступи": **Мельник** Левка Федоров... а по уговору молотъ ему, Левке, на той мелнице на водченника на год 20 четвертей хлеба (А. хоз. Мор. I, 168. 1651 г.). Изба наземная ветшана полутретихъ сажень да **мельникъ** трехъ сажень да конюшня (Кн. ям. новг., 139. 1601 г.).

Різнومانітними варіантами назви **мельник** в російській мові того часу були терміни **мельничник** - "робітник у млині; господар невеликого млина", **млынаръ** - "мельник", **мелех** - "мельник", **прудник** - "мельник". Серед них власне російськими є **мельничник**, утворене від прикметника **мельничный** за допомогою суфікса -ик-, і **мелех**, утворене за допомогою суфікса -ех- від основи мел-ю. Найменування **млынаръ** зустрічається в писемних пам'ятках, пов'язаних з об'єднанням України та Росії, і його можна вважати запозиченням з української мови: Улася, **млынаря**, борзо збили, змордовали, и бороду ему вырвано, от которого збитя и змордованя ледве жив застал (Воссоед. Укр. с Рос. I, 136. 1634 г.).

Лексема **прудник** в межах російської мови чітко виявляється лише на Півдні і на території Смоленщини. В орловських, курських говорах існує слово **пруд** - "млин, не лише водяний, а й вітряний". Лексеми **прудник**, **пруд** активно вживаються в білоруській мові. В староукраїнській мові є **Прудник** - назва урочища на Волині (Сл. староукр. м., 2, 268. 1322 г.).

Для позначення кваліфікованого спеціаліста в діловій писемності аналізованого періоду вживалося складене найменування **мельничный мастер** - "мельник; робітник у млині": **Мельничному мастеру** Истоме Звягину дано оброку с Велика дни до Покрова полполтины (Кн. ключей, 77. 1639 г.).

Тематична група назв млинарських будівель репрезентована

лексемами **мельница, млин, мутовка, колотовка, мучня, муковня, мукосейня**.

Найбільш уживаним і стилістично нейтральним було слово **мельница**, утворене за допомогою суфікса **-иц/а/** від іменника **мельня**, відомого в діалектах з семантикою “млин”, яке в свою чергу походить від дієслівної основи (суфікс **-ьн'-а**). У писемних пам'ятках досліджуваного періоду назва **мельница** вживається з двома значеннями: 1) млин, будівля для помелу зерна і крупи; 2) пристрій, подібний до млина з кінним чи водяним приводом для подрібнення, розмелювання чого-небудь твердого для ковальських і подібних потреб.

Аналізована лексема входить до цілого ряду бінарних найменувань як стрижневе слово. Семантична ознака “сила, яка приводить в рух жорна” реалізується в словосполученнях **мельница ручная, мельница ветряная, мельница водяная**. У свою чергу, різні за устроєм водяні млини називалися **мельница колесная (одноколесная), мельница двоеколесная**: На Онъжском берегу шесть анбаровъ, да мелница двоеколесная, мелея и толчея (АЮБ II, 214. 1671 г.).

Різні види ручних і водяних млинів, за допомогою яких могли працювати пристрої для збивання масла, круподерки, позначалися термінами **мельница колотовка (колотовочная), мельница мутовка (мутовчатая)**.

Слово **мельница** зустрічається у складених найменуваннях, що характеризують спосіб роботи млина. Так, **мельница наливная** позначає “млин, колеса якого приводяться в рух водою, що падає зверху”: На заплоте мельница наливная, онбар на подклетте... (А. хоз. Мор. I, 16. 1667 г.).

У російській писемності XVII століття простежуються бінарні назви **мельничная снасть, мельничний завод** у значенні “сукупність пристосувань, пристроїв, пов'язаних із млинарським виробництвом”: Да под селом Сергачем на речке на Сергаче мельница большево колеса со всем мельнишным заводом поставлена внове (А. хоз. Мор. I, 46. 1667 г.). Великий государь указалъ взятьъ зъ желъзныхъ заводовъ мельничныхъ снастей 30 веретенъ съ порплицы и съ подпятки (ДТП I, 1063. 1664 г.).

Дані найменування конкретизувалися термінами **жернов, вал, веретено, ковш, кожух, колесо, кужельня, ларь, подпятник, порхлица**.

Спільнослов'янська назва **жернов** є видозміною давнього **жерьнь** /із *gǫpnus/ під впливом слів з основою на *ǫ />ы/. Старе

жерн (пор. лит. *gipnos* “ручний млин”, д.-в.-нім. *sigp* “жорна”) до цих пір функціонує в російських діалектах (М. Фасмер. ЭСРЯ 2, 49).

У писемності XVII століття аналізована лексема часто зустрічається з первісною семантикою “жорно, млиновий камінь”: Анбар мел/ь/нишной, а в немъ жерновъ да толчея (А. Белоз. съезж. избы, карт II. 1668 г.).

Для позначення пари жорен у російській мові цього періоду вживалася назва **жерны** (жорны) у формі множини: В онбаре... пятье жерны на падуне поставлены (Кн. пер. Нил. Столб. II, 49. 1647 г.). Жръновъ: жорна, млинныи камень... (Лекс. П. Б., 37. 1627 г.).

Лексема **жернов** утворює бінарні найменування за семантичними ознаками “сила, яка приводила млиновий камінь в рух”: **жерновъ оселский** (крутився за допомогою осла), за “здатністю якісно молоти”: **жернова обмолки** (“старі, стерті жорна”): **Жръновъ ослій** или **оселский**, камнь верхній млиновий, а для того са называють ослій, же ослами мелютъ (Лекс. П. Б., 37). Въ онбарь... двои жерновы обмолковъ все ветхо (Сл РЯ XI-XVII в.в., 12, 96. 1687 г.).

Важливим пристроєм у млині було також колесо. Лексема **колесо** походить від спільнослов'янського слова **kolo* “колесо”, яке збереглося в слов'янських мовах і діалектах (укр. *коло*, болг. *колело* “колесо”, чеш. *kolo, koleso*, польск. *kolo, kolasa* “візок”). Суфікс *-ес-* з'являється у формі називного відмінка однини під впливом непрямих відмінків і форми множини.

У пам'ятках писемності досліджуваного періоду дана лексема простежується з семантикою: 1) **колесо**: різного устрою колеса в різноманітних механізмах (для передачі кругових рухів, для підняття вантажів тощо). // Металевий інструмент для малювання по шкірі. // Знаряддя тортур або страти. // Циферблат; 2) **колісниця, візок; небесне коло, всесвіт**.

Аналіз контексту, в якому зустрічається слово **колесо**, дозволяє стверджувати, що ця назва мала значення “млинове колесо, яке приводило в рух жорна”: Олонецкого погоста крестьяне... дали... игумену Аврамию... мельницу свою двоеколесную... с анбаром и с колесы да два жернова и толчею (А. Свир. м., №149. 1641 г.).

Характер колісного механізму визначався бінарними найменуваннями **колесо водяное, колесо мокрое** (знаходилися у воді і за допомогою води передавали рух на вал млинового механізму),

колеса наливные (приводилися в рух водою, яка падала зверху), колесо сухое (знаходилося над водою або над мокрим колесом).

Серед найменувань деталей млинового оснащення виділяються запозичення з інших мов (ковш, ларь, бурав, напарья). Литовське за походженням слово *ковш* у пам'ятках писемності XVII століття зустрічається в термінологічному сполученні *ковш засьпочный* - "ящик воронкою, звідки зерно тече під жорна". Із скандинавських мов запозичено термін *ларь* - "дерев'яний резервуар для води зі спуском на водяне колесо": Делали на мельницы *ларь/ь* водяной (Кн. прих. -расх. Ант. м., 164. 1684 г.).

Продукція млинарства у досліджених пам'ятках писемності представлена назвами *мука*, *крупа*, *мелево*, *мелуз*, *посыпка*, *отруби*, *высевки*.

Основним продуктом млинарського виробництва були *мука* і *крупа*. Лексема *мука* спільнослов'янського походження, утворена за допомогою тематичного афікса -а від тієї ж основи, що і в слові *мягкий* (мякъ < *męкъ), але з голосним іншого рівня чергування (о/е, сучасне у/я). *Мука* буквально означає "м'яка". У писемності XVII століття стилістично нейтральна назва *мука* зустрічається з семантикою - "продукт помелу хлібного зерна": Даль вкладу варзуженинь Симеонъ Тяпинъ... *муки* 2 мъры с полумърю да полмъры крупы (Вкл. Ант., 26. 1614 г.).

Про частотність і багатоживаність даної лексеми свідчать похідні слова: *мучица*, *мучка*, *мучной*, *мучистый*.

Назва *мука* є стрижневим компонентом ряду термінологічних сполучень, які позначають різновиди *муки*. За семантичною ознакою "якість *муки*" утворюються синонімічні найменування *мука белая*, *мука добрая*, *мука крупчатая* - "мука вищого сорту", *мука подрукавная*, *мука обмольная* - "мука поганої якості".

У залежності від зерна, яке молотилося, *мука* мала назви: *мука ржаная* (аржаная), *мука пшеничная*, *мука житная*, *мука гречневая*, *мука овсяная*. Слід зазначити, що найменування *мука житная* співвідносилося з різними видами зерна, оскільки жито спочатку позначало будь-який зерновий, немолотий хліб, а потім цю назву на різних територіях пристосовували до певних видів хліба: півд. рожь, твр. яровая рожь; східн. яровий хліб: овес, ячмінь, пшениця, гречка; півн. власне ячмінь, житарь (Даль I, 544).

За функціональним призначенням *мука* називалась *мука помольная*, *мука лопаточная* - "мука, яка береться по лопаті з мішка як плата за помел". На позначення *муки* поганої якості вживали-

ся власне російські слова, які не зафіксовані в пам'ятках писемності до XVII століття: **посыпка** - "висівки, які додавалися в харч худобі"; **обмол** - "залишки муки, погана мука" (синонімічне бінарному найменуванню **обмольная мука**), **мелуз** - "дрібні висівки з-під крупи, мука грубого помолу".

З часом лексеми **обмол** і **мелуз** стають маловживаними і функціонують лише в гвірках, слово **посыпка** набуває багатозначності ("дія того, хто посипає", "сам предмет, яким посипають") і активно вживається у сучасній російській мові.

У другому розділі - "Лексико-семантичний аналіз найменувань винокурного виробництва" - комплексно розглядаються слова, що стосувалися організації і процесу винокуріння.

Виготовлення хмільних напоїв на Русі, і загалом у світі, було відоме здавна; багато лексем, особливо в тематичних групах назв продукції і технологічних процесів винокуріння, походять з часів спільнослов'янської мовної єдності (**дрожжи**, **оловина**, **солод**, **варити**, **гнати**, **курити**, **курение**, **двоити**, **двойка**) і зафіксовані в пам'ятках давньоруського періоду.

У XVI-XVII столітті винокуріння набуває державного промислового характеру і досягає високого рівня розвитку. У цей час склад винокурної термінології значно поповнюється власне російськими словами, утвореними на основі східнослов'янських та індоєвропейських мовних ресурсів засобами російської мови. При утворенні назв термінологічних процесів, спеціальностей винокуріння особливо продуктивною була суфіксація: **выкурка** - "дія по дієслову **выкурити** (виготовити вино, горілку)", **перепуск** - "розклад рідин шляхом нагрівання для отримання очищеного продукту"; **водочник** - "той, хто виготовляв лікарські спиртові настої", **курешник** - "той, хто курить, виготовляє вино", **молодожник** - "той, хто виготовляє солод", **зоторщик** - "той, хто виготовляє затор - особливу суміш при виробництві пива, вина тощо". Назви винокурних будівель утворюються суфіксальним або суфіксально-складним способом: **винокурня**, **браговарня** (поєднання двох основ), **куря**, **куреха** - "приміщення, де таємно гонять вино, горілку", **солодильня** - "приміщення, в якому готують солод".

Серед тематичної групи назв продукції винокуріння виділяються лексеми на позначення: 1) проміжних продуктів (**дрожжи**, **солод**, **брага**); 2) основних продуктів (**арак**, **барда**, **буза**, **вино**, **водка**, **горілка**, **высидок**, **мост**, **оловина**, **спирт**) і 3) відходів винокуріння (**барда**).

З точки зору походження більшість досліджуваних лексем є запозиченими. Так, назва **аракъ** (арака) походить із кримсько-татарських мов і в пам'ятках писемності XVII століття фіксується з семантикою "горілка із ячменю, пшениці, рису, ізюму; горілка із кумису": Тунгусы... сказали, что много у того Лавкая съ братьями хльба всякого и вина, а по ихъ арака (ДАИ III, 103. 1647 г.).

Лексема **барда** - "гуща, яка залишилася від перегону хлібного вина" - переоформлена із татарського *burda* - "каламутний напій, суміш різних рідин". У російській мові аналізованого періоду вона вживалася у термінологічному сполученні **барда винная**: И противъ прошлого 182 во 183 году не добрано по продажъ за **винную барду** 16 алтынъ 4 денги (ДАИ IX, 37. 1676 г.).

З часом слово **барда** отримує ряд діалектних значень: перм. "брага"; свердл. "залишок у бразі і пиві; брага, яка не вистоялась", волог., амур. "каламутна суміш", ворон., яросл. "густе пійло для худоби із теплуватої води з житньою мукою" та деякі інші.

Термін **брага** запозичений із тюркських мов. У писемних пам'ятках XVII століття він зафіксований із семантикою "розчин муки з водою і солодом, з якого виготовляють хлібне вино": Да на винокуренню ж поварню куплено рогож под хльб и браги крыт на двенатцат алтын (Пам. дел. письм., 98. 1677 г.).

Синонімічним терміну **брага** є бінарне найменування **брага винная**: В мѣсе октябрь на винокурне сварено **винных** тритцать шесть браг... (Пам. дел. письм., 93. 1674 г.).

Лексема **вино** запозичена з латинської мови. Уже в давньоруській мові вона мала багато похідних, що свідчить про її загальноживаність і стилістичну нейтральність (виньце, виничьна, виньница, винарь, винный, виночърпць, винопивць).

В аналізованих пам'ятках XVII століття слово **вино** простежується з семантикою "вино, хмільний напій" і "спирт, горілка": Шестъ бочек **вина** залиты варом... (Якут. а., карт. 5. 1643 г.). Въ Синайскомъ монастырь... пьютъ за трапезой все **вино горячее**, какъ и наше хльбное, а курятъ его изъ ягодъ финиковыхъ (Арс. Сух. Проскинитарий, 39. 1653 г.).

Бінарне найменування **вино горячее** та синонімічні йому **вино двойное**, **вино тройное**, **вино четверное**, **вино отъемное** вживались на позначення спирту й вина вищої якості. Їм протиставлялося словосполучення **вино простое**: А питье, государь, про посла и про людей ево, **вино двойное** и **простое** (Дон. д. IV, 152. 1649 г.).

Лексема **вино** формує цілий ряд складених найменувань, які

входять в різноманітні лексико-семантичні групи (за функціональним призначенням: **вино церковное, вино служебное** - “напій, який використовується під час церковної відправи”; в залежності від способу виготовлення: **вино куренное** - “виготовлене курінням”, **вино перепускное** - “виготовлене перегонкою”, **вино горѣлое, вино горячее, вино жженое** - “здатне горіти; піддане перегонці”; за кольором: **вино красное, вино белое**. Бінарне найменування **зеленое вино** означало “погано очищену горілку, сивуху”: **Накурю я вина зелен/ово/** (Песня на столбце. 1686 г.).

У залежності від місця виготовлення і купівлі віна називалися: **вино русское, вино черкаское, вино фряжское, вино литовское, вино угорское** тощо.

На позначення вина, горілки, виготовлених із зерна, у російській мові досліджуваного періоду використовувались лексеми **горѣлка** і **водка**. Слово **горѣлка** зустрічається в багатьох слов'янських мовах (рус. горелка, укр. горілка, бел. гарэлка, польск. gotzalka, чеш. karalka тощо), але в російській мові, як зазначають етимологи, воно з'являється в результаті українського впливу: Там же купцы шли многие з **горелками**, и тые великую шкоду Москве делали (Баркул. лет., 318. XVII в.).

Лексема **водка** є власне російським демінутивом від **вода**, і багато слов'янських мов запозичили її на позначення “спиртного напою” (пор. польск. wodka, чеш. vodka, в.-луж. wodka, болг. водка).

Уже в російській мові XVII століття слова **вода** і **водка** розмежовуються у значеннях, оскільки **водка** в пам'ятках писемності цього періоду використовується зі спеціальною семантикою “спиртний напій”: **Старець Ефремъ.. нынѣ живеть в кельѣ, а то питье, вино и вотку, привозили дѣти ево тайно** (Чел. арх. Варф. 95. 1666 г.).

Вперше слово **водка** зустрічається в Новгородському літописі 1533 року в значенні “лікарська настоянка”: “чтоб **водка** нарядити и в рану пушати”.

З семантикою “вино” дана лексема вперше відмічена в Актах історичних 1649 року: “разносоль и розные нѣмецкие **водки**”.

Настояні на різних травах і ягодах напої називалися: **водка анисная, водка ангеликовая, водка гуляфная, водка гвоздичная** тощо. Бінарне найменування **крѣпкая водка** вживалося на позначення азотної кислоти.

За кольором виділялися **водка бѣлая, водка каразинная** - “го-

рілка із малини, названа так завдяки темно-червоному кольору”. Синонімічним сполученню **каразинная водка** був іменник **каразин**: **А вино и каразинъ отвезли къ Москвъ...** (Зап. кн. прод. хл. II, 1670 г.).

У процесі історичного розвитку слово **водка** закріпилося у складі російської мови з семантикою “розчин спирту з водою; хлібне вино”. Назва **горелка** вживається, в основному, у південноросійських говірках і у просторіччі.

Поряд з вином і горілкою основним продуктом винокуріння був спирт. Лексема **спирт** є запозиченням з латинської мови (*spiritus* - “дух, дыхание”) завдяки англійському *spirit*, множина *spirits* - “спиртний напій, горілка”. М. Фасмер,¹ Смирнов М.О.² засвідчують, що слово **спирт** входить до російської мови в епоху Петра I, хоча в пам’ятках російської писемності другої половини XVII століття ця лексема вже широко вживається на позначення “леткої рідини, що легко запалюється і добувається з різних речовин”: **Работаеъ мы... на твоeмъ государеву аптекарскомъ огородъ въ поварнъ... изо всякихъ разныхъ травъ водки, и сиропы... и спирты...** (Мат. медиц., 264. 1663 г.).

Поняття “спирт” у мові досліджуваного періоду часто передавалося термінологічним словосполученням **духъ винный** або просто **духъ**, що є калькою латинського *spiritus*: **Отпущено духу винново скляница и то годно мазать по суставамъ отъ лому** (Мат. медиц., 124. 1644 г.).

У сучасній російській літературній мові слово **спирт** вживається зі значеннями: 1) горюча, багата на алкоголь рідина, яку одержують перегонкою деяких продуктів, багатих на цукор і крохмаль. // Один із видів такої рідини, який вживають як алкогольний напій; 2) назва класу органічних сполук, що являють собою групу речовин із водним залишком. // Леткі речовини, які застосовують у медицині й техніці.

У висновках представлені основні наслідки вивчення термінології млинарського та винокурного виробництва, зафіксованої російською писемністю XVII століття.

1. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. - М., 1987.

2. Смирнов Н.А. Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху. - СПб., 1910. - С. 281.

З теми дисертаційного дослідження опубліковано такі праці:

1. Клыпа Н. И. Историческое развитие мукомольной терминологии (на примере наименований мельничных строений в русском языке XVII в.). // Наукові записки Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя. - 1997. -Т. XVII. кн. 1. - С. 9-13.

2. Клыпа Н. И. Исторические взаимосвязи терминологической лексики в русском, белорусском, польском языках (на примере наименований продукции винокуренного производства). // Белорусско-русско-польское сопоставительное языкознание и литературоведение: Материалы 4 Международной конференции (22-24 апреля 1997 г.). - Витебск, 1997. - Ч. 2. - С. 239-242.

3. Клипа Н. И. Про функціонування винокурної термінології в пам'ятках російської ділової писемності XVII століття // Система та структура східнослов'янських мов. Збірник наукових праць. Київ, 1998. - С. 139-144.

Клипа Н. И. Лексика сільськогосподарської промисловості в російській мові XVII століття (млинарське та винокурне виробництво). - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.02 - російська мова. - Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 1998.

У роботі досліджувались лексико-семантичні та дериваційні особливості термінології млинарського та винокурного виробництва та процеси її історичного розвитку на матеріалі ділової писемності російської літературної мови XVII століття.

За допомогою описового та зіставного методів встановлено походження млинарських та винокурних найменувань, розглянуто їх функціонування як в літературній мові, так і в говірках; вивчено системні відношення всередині аналізованих лексичних шарів.

Ключові слова : антонімія, варіативність, лексичне значення, лексико-семантичний аналіз, лексико-семантична група, омонімія, полісемія, синонімія, термін, тематична група.

Клыпа Н. И. Лексика сельскохозяйственной промышленности в русском языке XVII в. (мельничное и винокурное производство). - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата фило-

логических наук по специальности 10.02.02. - русский язык. - Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 1998.

В работе исследовались лексико-семантические и словообразовательные особенности терминологии мельничного и винокуренного производства и процессы ее исторического развития на материале деловой письменности русского литературного языка XVII века.

Посредством описательного и сопоставительного анализа установлено происхождение мельничных и винокуренных наименований, рассмотрено их функционирование как в литературном языке, так и в говорах; изучены системные отношения внутри анализируемых лексических пластов.

Ключевые слова: антонимия, вариантность, лексическое значение, лексико-семантический анализ, лексико-семантическая группа, омонимия, полисемия, синонимия, термин, тематическая группа.

Klypa N. I. The vocabulary of agricultural industry in the Russian language of the XVIIth century (flour milling and distilling industries) - manuscript.

Dissertation for the candidate degree in philology, speciality 10.02.02 - Russian language. - National Pedagogical University named after M. P. Drahomanov. - Kyiv, 1998.

The dissertation deals with lexico-semantic, word-building peculiarities and historic development of flour-milling and distilling terms in Russian official texts of the XVIIth century.

The application of the descriptive and contrasting analyses allows to determine the origin of flour-milling and distilling terms; to establish their functions both in literary language and dialects; to reveal the system relations within the lexical groups under investigation.

Key words: antonymy, variability, lexical meaning, lexico-semantic analysis, lexico-semantic group, homonymy, polysemy, synonymy, term, thematic group.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЇХ УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Ав.Кн.бес. - Аввакум. Книга бесед // Памятники истории старообрядчества XVII в. - Кн. 1, вып. 1. // РИБ, т. 39. - Л.: Изд-во АН СССР, 1927.

АИ - Акты исторические, собранные и изданные Археогра-

фической комиссией. - СПб., 1842.

Арс. Сух. Проскинитарий - Арсений Суханов. Проскинитарий // "Православный палестинский сборник", т. 7, вып. 3 (1649-1653 г.г.). - СПб, 1889.

Арх. Толстого - Собрание актов XVII-XVIII веков Ф. А. Толстого // Рукопись ЛОИИ.

А. хоз. Мор. - Акты хозяйства боярина Б. И. Морозова. Под общей ред. А. И. Яковлева. Ч. 1-3. - М.-Л., 1940-1945.

АЮ - Акты юридические или собрание форм старинного делопроизводства. - СПб., 1841.

АЮБ - Акты, относящиеся до юридического быта древней России. - СПб, 1857.

Баркул. лет. - Мальцев А.Н. Баркулабовская летопись // АЕ за 1960 г. - М.: Изд-во АН СССР, 1962 г. - С. 295-320.

Воссоед. Укр. с Рос. - Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в трех томах. - М., 1953.

Гедд. - Гурлянд И. Я. Иван Геддон комиссариус и резидент // Времен. Демид. юридич. лица, кн. 89. - Ярославль, 1904.

ДАИ - Дополнения к актам историческим, собранные и изданные Археографической комиссией. - СПб., 1846.

Дон. д. - Донские дела. Кн.4 (1648-1655 гг.) // РИБ, т. 29.- СПб., 1913.

ДТП - Дела тайного приказа. Кн. 4, т. 38. - Л., 1926.

Зап. кн. прод. хл. - Записная книга о продаже хлеба 7179 года. - М.: Врем. ОИДР, 1850.-Кн.6.

Кн. ключей - Книга ключей и долговая книга Иосифо-Волоколамского монастыря XVII века. - М.- Л., 1948.

Кн. посев. Мор. - Книги посевные, ужинные и умолотные в имени Морозова // Врем. ОИДР, кн. 7. - М., 1850.

Лекс. П. Б. - Лексикон славенероський Памви Беринди / Підготовка тексту і вступ. стаття В. В. Німчука. - К.: АН УРСР, 1961.

Мат.медиц. - Материалы для истории медицины в России. Вып. 1-4. - СПб., 1881-1885.

Пам. дел. письм. - Памятники деловой письменности XVII века. Владимирский край. Изд.подг. С. И. Котков и др. - М., 1984.

Чел. арх. Варф. - Челобитная архимандрита Варфоломея царю Алексею Михайловичу // Материалы для истории раскола за первое время его существования. - М., 1878.

Якут. а. - Акты якутской воеводской избы 1633-1847 гг. // Хранятся в ЛОИИ, ф. 160, оп. 1.

Підписано до друку 07.05.98. Об'єм 1 друк. арк.
Форм. 60x80 1/16. Друк офсетний. Обсяг 100 прим.
251200. м. Ніжин, вул. Кропив'янского, 2.